

บทที่ 2

แนวคิด ทฤษฎีและวรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง

แนวคิด ทฤษฎี

ในการนำเสนอแนวคิดทฤษฎี วรรณกรรมและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง เพื่อให้มองเห็นการเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชนป่าขาม ตำบลเวียงใต้ อำเภอปาย จังหวัดแม่ฮ่องสอน ผู้ศึกษาจึงได้นำเสนอแนวคิดทฤษฎี วรรณกรรมและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องเพื่อเป็นพื้นฐานของการศึกษาวิจัย ดังนี้

แนวคิดความเข้มแข็งของชุมชน

แนวคิดการมีส่วนร่วม

แนวคิดวัฒนธรรมชุมชน

แนวคิดการกระจายอำนาจ

ผลงานงานวิจัยและวรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง

แนวคิดความเข้มแข็งของชุมชน

2.1.1 ความหมายของชุมชนเข้มแข็ง

ประเวศ วะสี (2541) ได้ให้ทัศนคติต่อความเป็นชุมชนว่า “ชุมชนมีหลายแบบ ชุมชนไม่จำเป็นต้องหมายถึงคนกลุ่มใหญ่มาร่วมกันในอาณาบริเวณเดียวกัน แต่ความเป็นชุมชนสามารถให้คำจำกัดความได้ คือ ความเป็นชุมชนนั้น อยู่ที่การที่คนในชุมชนจำนวนหนึ่ง (คนละพื้นที่ก็ได้) มีวัตถุประสงค์ร่วมกัน มีการติดต่อสื่อสารร่วมกัน มีความเอื้ออาทรต่อกันมีการเรียนรู้ และร่วมกันทำภารกิจต่าง ๆ

ธีระพงษ์ แก้วหาญ (2543) ให้นิยาม ความเข้มแข็งของชุมชนว่า การที่ประชาชนในชุมชนต่าง ๆ ของเมืองหรือชนบทรวมตัวกันเป็น “องค์กรชุมชน” โดยมีการเรียนรู้ การจัดการและการแก้ไขปัญหาาร่วมกันของชุมชนแล้วก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงหรือการพัฒนาทั้งทางด้าน สังคม

เศรษฐกิจ วัฒนธรรมและสิ่งแวดล้อมภายในชุมชนตลอดจนมีผลกระทบสู่ภายนอกชุมชนที่ดีขึ้นตามลำดับ โดยจะเรียกชุมชนนี้ว่า กลุ่ม ชุมชน สหกรณ์ บริษัท องค์การชาวบ้าน เครือข่าย หรือ อื่น ๆ ที่มีความหมายแสดงถึงการร่วมมือช่วยเหลือเพื่อผลประโยชน์ร่วมกัน และด้วยความเอื้ออาทรต่อชุมชนอื่น ๆ ในสังคมด้วย

การพิจารณาว่าชุมชนมีความเข้มแข็งมากน้อยเพียงใดนั้น ต้องพิจารณาหรือมองทางใดทางหนึ่งในสองประเด็นก่อน(โกวิทย์ พวงงาม, 2553) คือ

1) ชุมชนมีความเข้มแข็งเป็นพื้นเดิมพอสมควรอยู่แล้ว (ซึ่งมีจำนวนไม่มากนัก) จะมากหรือน้อยขึ้นอยู่กับศักยภาพของคนในชุมชน จึงอาจจะพร้อมรับบริการหรืองบประมาณที่มีองค์กรหรือผู้มอบให้นำไปเพิ่มพูนการพัฒนาให้เข้มแข็งยิ่งขึ้น

2) ชุมชนบางแห่งยังมีความอ่อนแอ (ซึ่งมีค่อนข้างมากในประเทศด้อยพัฒนาหรือกำลังพัฒนา) ยังไม่มีศักยภาพเพียงพอที่จะช่วยตัวเองในเกือบทุกด้าน องค์กรต่างๆ ทั้งภาครัฐบาลเอกชนที่จะให้ความช่วยเหลือ ก็มีเจตจำนงที่จะช่วยพัฒนาศักยภาพของชุมชนนั้น ๆ ให้พัฒนาขึ้นจนแข็งแรง

สรุปได้ว่า ชุมชน หมายถึง การที่กลุ่มคนที่มาอยู่รวมกันในพื้นที่หรือบริเวณเดียวกันที่แน่นอน มีวิถีการดำเนินชีวิตที่คล้ายกันทั้งในเรื่อง วัฒนธรรม ขนบธรรมเนียม ประเพณี มีความรู้สึกเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน มีปฏิสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน และอยู่ภายใต้กฎระเบียบหรือกฎเกณฑ์เดียวกัน และชุมชนเข้มแข็งจะเกิดขึ้นเมื่อชุมชนเกิดการเปลี่ยนแปลงหรือการพัฒนาทั้งทางด้านเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม และสิ่งแวดล้อมภายในชุมชนที่ดีขึ้นตามลำดับ

2.1.2 องค์ประกอบของชุมชนเข้มแข็ง

ภายใต้กระบวนการเสริมสร้างชุมชนให้เข้มแข็งนักพัฒนาได้พยายามศึกษาเพื่อพัฒนา โดยเฉพาะความเข้มแข็งของชุมชนในการจัดการแก้ปัญหาและการพัฒนาในความพยายามดังกล่าวพบว่า องค์ประกอบที่สำคัญของกระบวนการพัฒนาโดยเน้นชุมชนเป็นตัวตั้ง ได้แก่ (บัณฑูร อ่อนคำ และวิริยา น้อยวงศ์ นยางค์, 2535)

1. ภูมิปัญญาและความรู้ที่สืบสานและประยุกต์ให้สอดคล้องต่อการเปลี่ยนแปลงจากภายนอก

2. องค์กรชุมชนและกลุ่มผู้นำที่มีคุณธรรมและภูมิปัญญา รวมถึงการจัดตั้งกลุ่มและจัดระเบียบในชุมชน

3. เวทีการเรียนรู้และกระบวนการเรียนรู้อย่างต่อเนื่องเพื่อให้เท่าทัน

กรมการปกครอง กระทรวงมหาดไทย (2542) ได้นำแนวคิดเรื่องประชาสังคมมาผสมผสานและให้น้ำหนักที่ความเป็นชุมชนไว้สูง ซึ่งองค์ประกอบของชุมชนเข้มแข็ง มี 9 ประการคือ

1. มีบุคคลหลากหลายที่รวมตัวกันอย่างเป็นทางการและไม่เป็นทางการ
2. มีเป้าหมายร่วมกันและยึดโยงเกาะเกี่ยวกันด้วยผลประโยชน์สาธารณะและของสมาชิก
3. มีจิตสำนึกของการพึ่งตนเอง รักและเอื้ออาทรต่อกัน และมีความรักท้องถิ่น รักชุมชน
4. มีอิสระในการร่วมคิด ร่วมตัดสินใจ ร่วมทำ ร่วมรับผิดชอบ
5. มีการระดมใช้ทรัพยากรในชุมชนอย่างเต็มที่และมีประสิทธิภาพ
6. เรียนรู้ เชื่อมโยงกันเป็นเครือข่าย เป็นแนวราบ และติดต่อสื่อสารกันหลากหลายรูปแบบ
7. มีการจัดทำกิจกรรมที่เป็นสาธารณะของชุมชนอย่างต่อเนื่อง
8. มีการจัดการบริหารงานกลุ่มที่หลากหลายและเครือข่ายที่ดี
9. มีการเสริมสร้างผู้นำการเปลี่ยนแปลงที่หลากหลายของชุมชนสืบทอดกันต่อไป

สำนักงานกองทุนเพื่อสังคม และธนาคารออมสิน (2542:32-34) ได้กล่าวถึงเงื่อนไขสำคัญในการสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชนว่าประกอบด้วย

(1) ระบบคุณค่า อุดมการณ์ความเชื่อที่อยู่บนพื้นฐานของการเคารพนับถือต่อธรรมชาติหรือกำหนดตนเองเป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ ซึ่งจะทำให้ชุมชนเกิดการอนุรักษ์ธรรมชาติต่อไป

(2) ภูมิปัญญาท้องถิ่นและกระบวนการเรียนรู้ที่ชุมชนสร้างสรรค์ และสั่งสมมาเพื่อการดำรงชีพ เช่น การจัดการทรัพยากรการแพทย์พื้นบ้าน รวมถึงประสบการณ์ของชุมชนในการแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ที่ชุมชนประสบอยู่

(3) ผู้นำทางปัญญาของชุมชนหรือปราชญ์ชาวบ้านที่มีภูมิปัญญาในการดำรงชีพ เช่น ผู้อาวุโส พระ หมอพื้นบ้าน ผู้นำเกษตรกร เป็นต้น ซึ่งตัวอย่างชุมชนที่มีความเข้มแข็งหลายแห่งพบว่า ปราชญ์ชาวบ้านมีบทบาทอย่างมากในกระบวนการส่งเสริมสร้างความเข้มแข็งให้เกิดแก่ชุมชน

(4) โครงสร้างความสัมพันธ์ทางสังคมในแนวราบ ซึ่งเอื้อให้เกิดการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน เช่น ระบบครอบครัว เครือญาติ สถาบันผู้อาวุโส การเอามื้อเอาแรง

(5) ระบบสิทธิและการจัดการร่วมกัน เช่น สิทธิมนุษยชนในการจัดการทรัพยากร อันเป็นสิทธิในการใช้และดูแลรักษาสิ่งที่เป็นทรัพย์สินร่วมของชุมชน

(6) สถาบันชุมชน ได้แก่ กฎหมาย จารีตประเพณี วัฒนธรรม จิตสำนึกร่วมกัน รวมถึงองค์กรชุมชนที่ควบคุมดูแลให้ชุมชนดำเนินไปตามระบบคุณค่า และระบบคิดที่เป็นอยู่

(7) ความหลากหลายทางวัฒนธรรม อันเป็นที่มาของภูมิปัญญา วิถีคิดที่แตกต่างกันไปตามระบบนิเวศ และเงื่อนไขต่าง ๆ ทางเศรษฐกิจ สังคม การเมือง อันทำให้เกิดการแลกเปลี่ยนถ่ายทอดประสบการณ์ก่อให้เกิดความเข้มแข็งของสังคมโดยรวม

(8) กลุ่มองค์กรที่ดำเนินกิจกรรมสาธารณะในภาคสังคม เช่น องค์กรชาวบ้าน เครือข่ายภาคประชาชน องค์กรเอกชน กลุ่มวิชาชีพ นักวิชาการ เป็นต้น

2.1.3 ลักษณะของชุมชนเข้มแข็ง

สัญญา สัญญาวิวัฒน์ (2541) ได้กล่าวถึงลักษณะของชุมชนเข้มแข็ง โดยสรุปเป็น 4 ประการ คือ

1) เป็นชุมชนแห่งการเรียนรู้ (Learning Community) กล่าวคือ การที่ชุมชน (คนในชุมชน) มีการเรียนรู้ และรู้เท่าทันข่าวทั้งเศรษฐกิจ สังคม การเมือง รวมทั้งการที่ชุมชนมีการเพิ่มพูนความรู้ในด้านต่าง ๆ อย่างสม่ำเสมอ

2) เป็นชุมชนที่มีการจัดการตนเอง (Community Management) ด้วยระบบการบริหารจัดการในกิจกรรมที่สำคัญ 4 ประการ คือ การวางแผน การจัดกระบวนการขององค์กรภายในชุมชน การลงมือปฏิบัติตามแผนงาน และมีการประเมินผล

3) เป็นชุมชนที่มีจิตวิญญาณ (Spirituality) กล่าวคือ ชุมชนมีจิตสำนึก มีจิตวิญญาณ ซึ่งอาจหมายถึงความภักดี ความรัก ความหวงแหน ความรู้สึกเป็นเจ้าของในชุมชน โดยมีสิ่งยึดเหนี่ยวร่วมกันในชุมชน

4) เป็นชุมชนที่มีสันติภาพ (Peaceful) กล่าวคือ การเป็นชุมชนที่มีความสงบสุข คนในชุมชนมีจิตใจที่เยือกเย็น มีคุณภาพ และมีคุณธรรม

ทวีศักดิ์ นพเกสร (2542 : 20-21) ได้กล่าวว่าชุมชนจะเข้มแข็งได้ต้องมีลักษณะของความเป็นประชาสังคมสูง โดยประชาสังคมจะมีส่วนในการถักทอความเข้มแข็งให้เกิดขึ้นในชุมชน และประชาสังคมที่เข้มแข็งจะต้องประกอบไปด้วยองค์ประกอบเหล่านี้ คือ

1) จิตสำนึกประชาสังคม (Civic Consciousness) คือ การมีสำนึกว่าตัวเป็นเจ้าของปัญหาของชุมชน และมีเจตจำนงที่จะเข้าร่วมรับผิดชอบและร่วมกันแก้ไขปัญหาภัยต่าง ๆ ขอมรับในการรวมตัวและความคิดเห็นอย่างเท่าเทียมกัน ด้วยมิตรภาพในการเรียนรู้ร่วมกันหรือแก้ไขปัญหาที่เผชิญอยู่ ให้ความสำคัญกับศักยภาพของปัจเจกชนในชุมชน ขอมรับและเห็นคุณค่า

ของความแตกต่างหลากหลายของสมาชิกในชุมชน ในการทำงานร่วมกัน การมีส่วนร่วมในกิจกรรมการแก้ปัญหาชุมชนเป็นตัวกระตุ้นให้เกิดจิตสำนึกความเป็นชุมชน

2) โครงสร้างพื้นฐานสาธารณะและช่องทางสื่อสาร หมายถึง โครงสร้างพื้นฐานที่เอื้อให้ผู้คนมีโอกาสสื่อสารพูดคุยถึงปัญหาร่วมกันไม่ว่าจะเป็นการพูดที่เป็นทางการหรือไม่เป็นทางการ การให้มีเวทีประชาคม (Civic Forum) ในรูปแบบต่าง ๆ จึงเป็นที่ที่ที่จะสร้างความเป็นพลเมืองให้แก่ประชาชน ในการร่วมมือแก้ไขปัญหาของชุมชนและสาธารณะ โดยโครงสร้างพื้นฐาน (Civic Infrastructure) นี้แยกได้หลายระดับ พื้นฐานที่สุด คือ การพบปะของผู้คนเป็นบางครั้งบางคราว เช่น การพบปะกันกับเพื่อนบ้านในวัด การพูดคุยถึงประเด็นสาธารณะต่าง ๆ ระดับถัดมา คือ การรวมตัวกันเป็นกลุ่มงานด้านใดด้านหนึ่งหรือเป็นองค์กร เช่น กลุ่มสหกรณ์ กลุ่มออมทรัพย์ เป็นต้น ระดับสูงสุดคือองค์กรร่ม (Umbrella Organization) เป็นที่เชื่องค์กรสมาชิกและสมาชิกเข้าหากันเป็นเครือข่ายชุมชน องค์กรต่าง ๆ ในประชาสังคมที่เข้มแข็ง การพบปะกันในเวทีประชาคม ประชาชนมีโอกาสเข้าร่วมในการพูดคุยถึงปัญหาความเป็นอยู่ของชุมชนไม่เพียงในวงเล็ก หากแต่รวมไปถึงเวทีสาธารณะขนาดใหญ่ด้วย

3) กระบวนการเรียนรู้ของชุมชน และการตัดสินใจ การตัดสินใจในกิจกรรมสาธารณะจำต้องดำเนินการหลังกระบวนการเรียนรู้ของชุมชน ซึ่งหมายถึงสิ่งซึ่งประชาชนเรียนรู้ซึ่งกันและกัน ผ่านการแลกเปลี่ยนข้อมูล ความคิดกับคนในชุมชนสาธารณะ ซึ่งกระบวนการเรียนรู้ไม่ใช่ประชาชนหรือชุมชนเพียงรับฟังข้อมูลและข้อเสนอแนะเท่านั้น ประชาชนต้องพูดคุยถกเถียง และเปลี่ยนข้อมูลความคิดเห็นซึ่งกันและกัน เพราะไม่มีใครมีประสบการณ์ที่เหมือนกันในเรื่องเดียวกัน ต่างคนต่างมีประสบการณ์และมองสิ่งเดียวกันจากมุมมองและการให้คุณค่าที่แตกต่างกัน ชุมชนที่มีประชาคมที่เข้มแข็งจึงเป็นชุมชนแห่งการเรียนรู้

4) ภาวะการผู้นำ และผู้นำชุมชน ลักษณะเด่นของชุมชนที่มีความเป็นประชาสังคมมิได้อยู่ที่จำนวนและแหล่งที่อยู่ของผู้นำ แต่อยู่ที่วิถีทางที่ผู้นำสัมพันธ์กับคนอื่น ผู้นำต้องสร้างโอกาสให้แก่ผู้คนที่เข้ามามีส่วนร่วม และริเริ่มสร้างสรรค์ ไม่ผูกขาดความคิด หรือการเป็นเจ้าของปัญหาหรือเจ้าของชุมชน ชุมชนจะเต็มไปด้วยภาวะการผู้นำจากผู้ที่หลากหลายที่มีความสามารถต่าง ๆ มีวิสัยทัศน์ก้าวไกล มองปัญหาชุมชนอย่างเชื่อมโยงพร้อมที่จะแลกเปลี่ยนเรียนรู้ข้อมูลความคิดเห็น ผู้นำที่หลากหลายเหล่านี้จะไม่ค่อยแตกต่างจากชาวบ้านคนอื่น คือ ไม่มีชนชั้นผู้นำที่แยกจากผู้ตามและคอยปกป้องฐานะของตนเอง รวมทั้งการควบคุมการกระทำของผู้อื่นอย่างเข้มงวด หากแต่ผู้นำที่ผึกตนเองเข้ากับชุมชนอย่างแนบแน่น และร่วมทำประโยชน์เพื่อชุมชน

5) ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับสถาบันและชุมชนที่มีความเข้มแข็งเป็นประชาสังคมมักจะพึ่งพาสถาบันของรัฐเพียงอย่างเดียว ตรงกันข้ามชุมชนที่ไม่เข้มแข็งมักจะพึ่งพารัฐ ส่งผล

ให้รัฐมีภาระรับผิดชอบชุมชนทุกด้านจนไม่สามารถตอบสนองความต้องการได้ทุกด้านนำมาซึ่งความไร้ประสิทธิภาพในที่สุด สำหรับความเป็นประชาสังคมนั้นความสัมพันธ์ของคนไม่ว่าจะเป็นในรูปขององค์กรหรือเครือข่ายทั้งที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ มักเป็นความสัมพันธ์แนวระนาบ ในชุมชนที่ไม่เป็นประชาสังคมพบว่า ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคนหรือความสัมพันธ์ระหว่างคนกับสถาบันทางสังคม เป็นความสัมพันธ์ในแนวดิ่งหรือแบบอุปถัมภ์ ข้อมูลที่ไหลผ่านช่องทางความสัมพันธ์ในแนวดิ่งมักเชื่อถือได้น้อย และความสัมพันธ์ในแนวดิ่งยังมีส่วนก่อให้เกิดการปกครองแบบมาเฟียที่ทำให้เศรษฐกิจการเมืองเกิดความล้มเหลว

มนตรี กรรพุมมาลย์ และภุททงศ์ กุณทลบุตร (2546 : 38-39) ได้กล่าวถึงลักษณะของชุมชนเข้มแข็งว่า มีลักษณะดังนี้ (1) สมาชิกของชุมชนมีความเชื่อมั่นในศักยภาพของตนและชุมชนในการที่จะแก้ปัญหา และพัฒนาชีวิตความเป็นอยู่ของตนเอง (2) สมาชิกของชุมชนพร้อมจะร่วมมือกันจัดการกับปัญหาของตนเองและชุมชน (3) มีกระบวนการของชุมชนที่ร่วมกันจัดการปัญหาของตนเองและชุมชน (4) สมาชิกของชุมชนมีส่วนร่วมในการประเมินสถานการณ์ของชุมชน กำหนดวิสัยทัศน์ร่วม ร่วมคิด ร่วมตัดสินใจ ร่วมดำเนินงาน (5) สมาชิกของชุมชนเกิดการเรียนรู้ ผ่านการเข้าร่วมในกระบวนการของชุมชน (6) มีแผนของชุมชนที่ประกอบด้วยการพัฒนาทุก ๆ ด้านของชุมชน มุ่งการพึ่งตนเอง เอื้อประโยชน์ต่อสมาชิกชุมชนทุก ๆ คน และมุ่งหวังการพัฒนาชุมชนที่ยั่งยืน (7) การพึ่งพาความช่วยเหลือจากภายนอก เพื่อให้ชุมชนสามารถพึ่งตนเองได้ในที่สุด (8) มีเครือข่ายความร่วมมือกับภาคีการพัฒนาอาจเป็นหมู่บ้าน ชุมชน หรือท้องถิ่นอื่น ๆ รวมทั้งภาคราชการ เอกชน นักธุรกิจ นักวิชาการ และอื่น ๆ ในลักษณะของการมีความสัมพันธ์ที่เท่าเทียมกัน

2.1.4 กระบวนการเสริมสร้างชุมชนให้เข้มแข็ง

ทวีศักดิ์ นพเกษตร (2542) ได้กล่าวว่าการเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชนอาศัยอยู่บนพื้นฐานของกระบวนการมีส่วนร่วมของประชาชน โดยในแต่ละชุมชนจะมีการพัฒนาไปสู่ความเข้มแข็งของชุมชนในมิติต่าง ๆ เช่น มิติทางเศรษฐกิจ มิติทางด้านทรัพยากรธรรมชาติ มิติทางด้านสังคม และมิติทางวัฒนธรรม ซึ่งในการสร้างความเข้มแข็งของชุมชนนั้น อาจพัฒนาความเข้มแข็งได้เพียงบางมิติเท่านั้น เนื่องจากเงื่อนไขและกระบวนการที่นำไปสู่ความเข้มแข็งในแต่ละมิติของแต่ละชุมชนมีความแตกต่างกัน

2.1.4.1. กิจกรรมหลักที่ดำเนินการเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชน

การเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชน เพื่อเป็นฐานรองรับการแก้ไขปัญหาและการพัฒนาทั้งทางด้านเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม ทรัพยากรธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อมพร้อมกันทุกด้าน หน่วยงานทั้งภาครัฐและเอกชน รวมไปถึงภาคีการพัฒนาต่าง ๆ ทั้งภายในและภายนอก

ประเทศ จึงต้องผนึกกำลังดำเนินการเสริมความเข้มแข็งให้กับชุมชนในการแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ได้ด้วยตนเอง ด้วยการกระตุ้นและสร้างกระบวนการทำงานแบบมีส่วนร่วม รวมทั้งการสร้างสภาพแวดล้อมให้ชุมชนร่วมกันคิดร่วมกันทำ และมีการเรียนรู้เพื่อช่วยเหลือซึ่งกันและกัน อันจะนำไปสู่การพัฒนาที่ยั่งยืนในระยะยาว ทั้งนี้ กิจกรรมหลักที่ดำเนินการเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชน ได้แก่

1) การส่งเสริมกระบวนการเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชน เพื่อเผชิญปัญหาวิกฤต โดยพัฒนาศักยภาพให้คนในชุมชนรวมกลุ่มกันร่วมคิดร่วมทำ ร่วมรับผิดชอบ และร่วมรักษาผลประโยชน์ของชุมชนด้วยตนเอง รวมทั้งให้ความสำคัญกับการปรับวิถีคิดและวิธีการทำงานของบุคลากรภาครัฐ จากการเป็นผู้สั่งการเป็นผู้สนับสนุนในการจัดการและแก้ไขปัญหาของชุมชนเอง

2) การส่งเสริมกระบวนการพัฒนาแบบมีส่วนร่วมของชุมชนในลักษณะ “ร่วมคิด ร่วมทำ และร่วมเรียนรู้” เพื่อส่งเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชน ประกอบด้วยกระบวนการส่งเสริมและสนับสนุนชุมชนให้มีกระบวนการเรียนรู้ และเปลี่ยนประสบการณ์เพื่อการพัฒนาอาชีพ และเศรษฐกิจชุมชน การพัฒนาสวัสดิการสังคมและสวัสดิภาพของชุมชน การฟื้นฟูอนุรักษ์และจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชน การค้นหาศักยภาพและการพัฒนาภูมิปัญญาท้องถิ่น ตลอดจนการจัดทำแผนความต้องการของชุมชน รวมทั้งการสร้างประชาคมภายในชุมชนและการสร้างเครือข่ายของชุมชน

2.1.4.2. กระบวนการเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชน

กระบวนการเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชนนั้นเป็นแนวคิดที่ต้องการเตรียมความพร้อมในการสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชนโดยมีขั้นตอน ดังต่อไปนี้

ขั้นตอนที่ 1 การเตรียมคนหรือการพัฒนาทรัพยากรบุคคล ทรัพยากรบุคคลในชุมชนเป็นหัวใจสำคัญของการพัฒนา องค์กรชุมชนจะเข้มแข็งไม่ได้หากผู้นำในชุมชนและประชาชนขาดจิตสำนึก ขาดความรู้ความเข้าใจในการกำหนดประเด็นปัญหา การพัฒนาทางเลือก เพื่อดำเนินกิจกรรมการบริหารจัดการ การจัดกระบวนการถ่ายทอดความรู้และขาดการพัฒนาวิสัยทัศน์ การพัฒนาทรัพยากรบุคคลหรือการเตรียมคนจึงเป็นปัจจัยหลักสำคัญในความสำเร็จของการพัฒนาในระดับชุมชนซึ่งจากการดำเนินงานที่ผ่านมา พบว่า หากดำเนินการได้อย่างมีประสิทธิภาพก็จะทำให้โครงการที่ดำเนินการในชุมชนประสบความสำเร็จสูง โดยผู้นำหรือแกนนำที่ประสบความสำเร็จมักจะสร้างความเข้มแข็งให้แก่ชุมชน ส่วนใหญ่เป็นบุคคลที่มีลักษณะดังนี้

1) เป็นผู้นำที่มีความคิดริเริ่มสร้างสรรค์ “รู้ลึก รู้กว้าง รู้ไกล” และนำเสนอทางเลือกในการพัฒนาได้

2) มีความสามารถในการวิเคราะห์ปัญหา และวางแผนแก้ไขทั้งในระยะสั้น ระยะยาว คีรรอบด้าน และการบูรณาการสู่การปฏิบัติได้

3) มีความสามารถในการจดจำ ใฝ่รู้ มีการจัดระบบการเรียนรู้ และการแสวงหา ความรู้ที่

4) มีความสามารถในการบริหารจัดการ และการประสานงานกับผู้อื่น

5) เป็นผู้มีความตั้งใจจริง “แสดงความเสียสละเพื่อส่วนรวม”

6) สามารถพูดชักจูงคนอื่นได้ “นำเสนอทางเลือกและชีวิตทัศน์ให้แก่สังคมได้”

7) มีความเข้าใจชีวิต เข้าใจโลก เข้าใจธรรม และทำทันต่อสถานการณ์ภายนอก ชุมชน

8) มีความสามารถในการรับฟังความคิดเห็นของผู้อื่น “ควบคุมตนเองและ ยอมรับการวิพากษ์วิจารณ์ด้วยใจที่เป็นธรรม”

9) ได้รับการยอมรับจากชาวบ้าน

10) มีอุดมการณ์ เชื้อมั่นและยึดมั่นในหลักการ

ขั้นตอนที่ 2 การกำหนดประเด็นปัญหาของชุมชนและการพัฒนาทางเลือก เพื่อ ดำเนินกิจกรรม กำหนดและวางกรอบประเด็นปัญหาโดยชุมชน มีการทำกิจกรรมอย่างต่อเนื่อง เชื่อมโยงไปกับการพัฒนาทางเลือกในการดำเนินกิจกรรมเพื่อแก้ไขปัญหา ทั้งนี้ เพราะการพัฒนา ทางเลือกร่วมกันย่อมนำไปสู่การดำเนินกิจกรรมร่วมกัน แต่การที่จะทำให้ทั้งสองกิจกรรมเป็นไป โดยปราศจากความขัดแย้งนั้นเป็นเรื่องที่เป็นไปได้ยาก ดังนั้น จึงต้องมีการดำเนินการ โดยผ่าน กระบวนการที่สำคัญ คือ

2.1) กระบวนการศึกษาและวิเคราะห์ชุมชน ขั้นตอนสำคัญในกระบวนการนี้

1) จะอย่างไรให้ครอบครัว ผู้นำชุมชน กลุ่มต่าง ๆ มีส่วนร่วมในการนำเสนอ ปัญหาของตนเองและพิจารณาปัญหาของผู้อื่นร่วมกันทั้งชุมชน

2) ศึกษาทรัพยากรที่มีอยู่ในชุมชนให้รู้ความหลากหลายในด้านต่าง ๆ เช่น ความหลากหลายของทรัพยากรบุคคล ศึกษาลักษณะการทำงานของผู้นำทั้งองค์กรรวมทั้ง โครงสร้างความสัมพันธ์ทางสังคมของหมู่บ้าน ชุมชน ศึกษาให้รู้ว่าพื้นที่มีอะไรเด่น มีอะไรดี มี อะไรเก่ง และอะไรที่เป็นความสามารถในการพึ่งตนเองได้ ศึกษาภูมิหลัง ภูมิรู้ ภูมิธรรม วัฒนธรรม ประเพณี ค่านิยม ความเชื่อของแต่ละท้องถิ่น ศึกษาสภาพทางภูมิศาสตร์และการตั้งถิ่นฐาน ศึกษาวิถี ชีวิต และโครงสร้างพื้นฐาน และการติดต่อสื่อสาร ศึกษาทุนที่เป็นทั้งเงิน วัสดุ อุปกรณ์ สถานที่ อาชีพ และทรัพยากรธรรมชาติ และศึกษาปัจจัยที่เอื้ออำนวยหรือสนับสนุนให้เกิดการพัฒนา

2.2) การพัฒนาทางเลือกเพื่อดำเนินกิจกรรม

1) พื้นฐานที่สำคัญที่สุด คือ การพบปะของผู้คนเป็นครั้งคราว ซึ่งอาจพบปะในที่เสวนาของชุมชน เพื่อนบ้าน หรือในที่ประชุมสภาองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น ซึ่งอาจเป็นการพูดคุยอย่างไม่เป็นทางการ หรือมีเหตุการณ์ส่งเสริมให้เกิดการพูดคุย

2) การรวมกลุ่มสนใจหรือเน้นงานด้านใดด้านหนึ่ง เช่น งานด้านการพัฒนาสุขภาพ เป็นต้น

3) โครงสร้างพื้นฐานระดับสูงสุด คือ การมี “องค์กรรวม” หรือการจัดให้มี “คณะทำงาน” ที่สามารถเชื่อมสมาชิกหรือประชาชนเข้าหากันได้ โครงสร้างพื้นฐานสาธารณะเหล่านี้จะเป็นช่องทางการสื่อสารสำหรับคนในชุมชนในเรื่องเกี่ยวกับคุณภาพชีวิตและการพัฒนาชุมชน โดยเป็นการกระตุ้นและเปิดโอกาสให้ประชาชนได้พูดคุยถึงปัญหา ความเป็นอยู่

ขั้นตอนที่ 3 การดำเนินกิจกรรมของชุมชน “กิจกรรมสาธารณะของชุมชน” เป็นกิจกรรมที่เกิดขึ้นหลายกรณี เช่น กรณีปัญหา กรณีความสนใจ เป็นต้น ซึ่งมีลักษณะพิเศษ คือ เกิดจากความสนใจและการมีเป้าหมายร่วมกันของชุมชน ทำให้มีการรวมพลัง มีการสนทนาอย่างพินิจพิเคราะห์ ริเริ่มกิจกรรมอย่างสร้างสรรค์หลากหลาย มีการจัดการร่วมกันภายใต้ความสัมพันธ์ในแนวระนาบ เรียนรู้ และสรุปบทเรียนร่วมกัน ลักษณะความร่วมมือในการดำเนินการกิจกรรมสาธารณะของชุมชน จึงเป็นลักษณะเครือข่ายความร่วมมือ (Net-Working) จากหลายฝ่ายที่เกี่ยวข้องเป็นพหุภาคี

ดังนั้น กระบวนการเสริมสร้างชุมชนให้เข้มแข็งเป็นกระแสเรียกร้องของสังคมให้หันกลับมาพิจารณารากเหง้าของตนเองตั้งแต่ความเป็นจริงของสังคม กระบวนการศึกษาเรียนรู้เพื่อความเป็นไท หันมาสร้างจิตสำนึกของความเป็นพลเมือง (Civic Consciousness) สร้างความรักในชุมชนท้องถิ่น รักในเพื่อนรอบข้างรวมทั้งสิ่งแวดล้อมอีก ทั้งเข้าร่วมกันเป็นเครือข่ายถักทอเป็นเส้นใยแห่งความร่วมมือเพื่อพัฒนาสังคม ความเป็นชุมชนอิสระหรือองค์กรแบบพลเมืองที่เข้มแข็ง มีความหลากหลาย ปราศจากการครอบงำโดยอำนาจรัฐและทุนเป็นองค์กรอาสาสมัครของสังคม เมื่อองค์กรและพลเมืองเข้าร่วมมือกันก็จะเกิดความเข้มแข็งของชุมชนและสังคมที่จะช่วยกันแก้ไขปัญหและพัฒนาเพื่อให้คนมีคุณภาพชีวิตที่ดีและพึ่งตนเองได้ในที่สุด

อุทัย ดุลยเกษม และ อรศรี งามวิทยาพงศ์. (2540) ได้วิเคราะห์ปัจจัยและเงื่อนไขที่ส่งผลให้ชุมชน เข้มแข็ง ว่ามี 7 ประการ ดังนี้

1. โครงสร้างทางสังคมแบบแนวนอน หมายถึงสัมพันธ์ภาพทางอำนาจใน ชุมชนที่เท่าเทียมกัน อำนาจในการเข้าถึงทรัพยากรหรือโอกาสในชุมชนไม่แตกต่างกัน ซึ่งจะก่อให้เกิดความร่วมมือและการมีส่วนร่วมของชุมชนอย่างกว้างขวาง

2. ระบบเศรษฐกิจแบบพึ่งตนเอง ซึ่งแบ่งออกเป็น 3 ด้านคือ การผลิต การบริโภค การสะสมและการกระจายส่วนเกิน ประชาชนมีสิทธิอำนาจในการเข้าถึง และจัดการทรัพยากร มีรูปแบบการผลิตที่สนองความต้องการของตนเองเป็นหลัก เน้นการพออยู่พอกิน ไม่ทำลายธรรมชาติ ไม่สะสมมาก

3. ค่านิยมจากศาสนาธรรม หรืออุดมการณ์ในการใช้ชีวิต ความเชื่อในเรื่องกรรม การเคารพอนุรักษนิยมต่อธรรมชาติในฐานะเป็นจิตวิญญาณ เอื้อให้เกิดการจัดการ ทรัพยากรธรรมชาติที่มีประสิทธิภาพ

4. กระบวนการเรียนรู้เพื่อชีวิต กระบวนการเรียนท่องถิ่น การสืบสานภูมิปัญญาดั้งเดิม จากครอบครัว วัด สถานประกอบการ โดยการสังเกต ฟัง ถาม ทดลองทำ แลกเปลี่ยนความคิดเห็น เป็นการเรียนรู้ที่นำมาปฏิบัติจริง

5. กลุ่มผู้นำตามธรรมชาติ ชุมชนที่มีโครงสร้างสังคมในแนวนอนจะเกิดกลุ่มผู้นำธรรมชาติอย่างหลากหลายตามกิจกรรมที่เกิดขึ้น และมีการทำงานในรูปการปรึกษาหารือ แสวงหาความร่วมมือในการแก้ไขปัญหา

6. ระบบความสัมพันธ์เชิงสังคมที่แน่นแฟ้น สิ่งที่เห็นเป็นรูปธรรม คือ การช่วยเหลือเกื้อกูลกันในชุมชน สมาชิกในชุมชนมีความใกล้ชิดผ่านระบบครอบครัว เครือญาติ เพื่อนฝูง มีกฎเกณฑ์ แบบแผนการดำเนินชีวิตร่วมกัน

7. กลไกที่เอื้อให้เกิดการปฏิสัมพันธ์ การติดต่อสื่อสารที่ต่อเนื่องตลอดเวลา ไม่ว่าจะเป็นสถานที่พบปะของชุมชนในวิถีชีวิตและกิจกรรมต่าง ๆ หรือกระบวนการถ่ายทอด แลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสารผ่านสื่อรูปแบบต่าง ๆ ส่วนเป็นการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ ปรึกษาหารือกันอันจะนำไปสู่การปรับตัวของชุมชนให้รวดเร็วทันเหตุการณ์

4.3 กระบวนการเรียนรู้เพื่อความเข้มแข็งของชุมชน

กระบวนการเรียนรู้เพื่อความเข้มแข็งดังกล่าว จำเป็นต้องมีการบูรณาการกันระหว่าง ภูมิปัญญาดั้งเดิม ภูมิปัญญาไทย หรือภูมิปัญญาท้องถิ่นกับภูมิปัญญาใหม่ที่เป็นความรู้ ทำความเข้าใจจากภายนอกชุมชนผ่านสื่อบุคคล เพื่อนำเข้าสู่กระบวนการเรียนรู้ จนทำให้เกิดสังคมแห่งการเรียนรู้และการพัฒนาที่ยั่งยืนต่อไป แต่ในภาวะสถานการณ์การเปลี่ยนแปลงในกระแสปัจจุบัน ทำให้ส่งผลกระทบต่อชุมชน ต่อสังคม ซึ่งยากที่จะหลีกเลี่ยงได้ บ้างก็ทำให้ชุมชนอ่อนแอ สังคมเกิดวิกฤติในด้านต่าง ๆ ดังนั้นในการพัฒนาหรือการเสริมสร้างให้ชุมชนเข้มแข็งนั้น จึงมองถึงวิสัยทัศน์ใหม่การสร้างกระบวนการทัศน์ใหม่ของชุมชน (โกวิทย์ พวงงาม, 2553) ดังนี้

1) กระบวนการเรียนรู้ของชุมชน เพื่อสร้างฐานเรียนรู้และองค์ความรู้ที่เป็นของตนเอง รวมไปถึงการวางแผนพัฒนาชุมชนแบบมีส่วนร่วมของสมาชิก โดยผู้นำหรือผู้ทรงภูมิ

ปัญญาเป็นแกนกลาง คุณลักษณะนี้เป็นจุดแข็งที่ชุมชนใช้สร้างความเป็นเอกภาพและศักยภาพของ
ตน สามารถพัฒนาและรวบรวมความรู้ต่าง ๆ เป็นศูนย์กลางการเรียนรู้ของชุมชน

2) กระบวนการสร้างทุนชุมชนหรือทุนสังคม ที่มองครอบคลุมทั้งการสะสมเงินตรา
ทุนสังคมที่มาจากบุคลากร ภูมิปัญญา ประเพณีวัฒนธรรมชุมชน สถาบันสาธารณะสมบัติ
ทรัพยากรธรรมชาติของมนุษย์ เป็นต้น โดยสร้างทุนเหล่านี้ให้หลากหลายรูปแบบและมากขึ้น

3) กระบวนการศึกษาวิจัย เป็นการศึกษาวิจัยเพื่อพัฒนา ได้แก่ แสวงหาความร่วมมือ
จากนักวิชาการ สถาบันการศึกษา หรือหน่วยงานนอกชุมชน และส่งเสริมให้ชุมชนหรือสถาบันใน
ชุมชนทำงานวิจัยเอง เพื่อนำผลที่ได้มาวางแผนพัฒนาชุมชนต่อไป

4) กระบวนการสร้างความหลากหลายจากปัจจัยที่เป็นคุณค่าการพัฒนาเป็นการ
เปิดรับเอาความรู้ และความช่วยเหลือจากภายนอกชุมชน โดยเปิดเวทีแลกเปลี่ยนทัศนะเรียนรู้
ระหว่างกัน โดยชุมชนเป็นผู้ตัดสินใจและวางแผนพัฒนาตนเอง สิ่งเหล่านี้จะนำไปสู่ความร่วมมือ
พัฒนาแบบภาคีต่าง ๆ ที่ผลักดันให้เกิดการพัฒนาที่ประสบความสำเร็จ มีศักยภาพ และมีการ
ประสานการวางแผนหรือการทำงานในทุกระดับ

5) กระบวนการเสริมสร้างเครือข่ายชุมชน เป็นการต่อยอดความรู้ในการพัฒนา
ตนเองและเครือข่ายอยู่ตลอดเวลา นำไปสู่การยกระดับทุนที่เกิดจากการร่วมทุนกันระหว่างองค์กร
ในการพัฒนาด้านต่าง ๆ

สมพันธ์ เตชะอธิก และคณะ (2540 : 113-117) ได้กล่าวถึงแนวทางการเสริมสร้าง
ความเข้มแข็งให้กับชุมชน โดยให้ความสำคัญกับองค์กรชาวบ้านที่มีบทบาทสำคัญในการบริหาร
จัดการภายในชุมชน ตามแนวคิดดังกล่าวได้แยกประเภทของการสร้างความเข้มแข็งให้กับองค์กร
ชาวบ้าน 3 ประเภท ดังนี้

ประการแรก คือ การพัฒนาความเข้มแข็งขององค์กรชาวบ้านโดยภาครัฐและเอกชน
ซึ่งมีจุดเน้นที่สิทธิและอำนาจขององค์กรชาวบ้านในการจัดการกับปัญหาต่างๆ โดยมีจุดสำคัญ 2
ประการ คือ นโยบายของรัฐและกฎหมายจะต้องให้สิทธิและอำนาจแก่องค์กรชาวบ้านมากขึ้นเช่น
การจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม เป็นต้น และการกำหนดแผนงานงบประมาณและ
โครงการจากหน่วยงานของรัฐและเอกชนต่างๆ โดยให้องค์กรชาวบ้านเข้ามามีบทบาทให้มากขึ้น
รวมถึงการมีสิทธิและอำนาจในการดูแลงบประมาณการดำเนินงานและการติดตามผลเพื่อแก้ไข
ปัญหาต่างๆของชุมชน

ประการต่อมา คือ การพัฒนาความเข้มแข็งขององค์กรชาวบ้านที่ริเริ่มขึ้นใหม่ซึ่งมี
แนวทางการพัฒนาความเข้มแข็งคือ (1) การศึกษารู้นปัญหาของชาวบ้านแบบมีส่วนร่วมโดยให้
ชาวบ้านร่วมทำการศึกษาร่วมกับเจ้าหน้าที่รัฐหรือเอกชนซึ่งวิธีการดังกล่าวจะทำให้ชาวบ้านเกิด

แนวคิดร่วมกันในการแก้ไขปัญหาของชุมชนและช่วยเหลือกัน(2) เรียนรู้และคิดค้นกิจกรรม แก้ปัญหาการเปิดโอกาสให้มีการอบรมศึกษาดูงานจากพื้นที่ๆเคยประสบปัญหามาก่อนจะเป็น แนวทางแก้ชาวบ้านในการแก้ไขปัญหาของชุมชน(3)การวางแผนกิจกรรมแก้ปัญหามีกิจกรรมในการ แก้ปัญหาหรือการพัฒนาอย่างไรบ้าง(4)การร่วมร่วมนำให้เกิดการช่วยเหลือกันทั้งความคิด เทคนิค ตลอดจนการช่วยเหลือในการแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้น (5) การติดตามแก้ไขปัญหาและพัฒนา องค์กรให้มีความเข้มแข็งมากขึ้น โดยเจ้าหน้าที่จากภายนอกและผู้นำชาวบ้านต้องติดตามสมาชิก ขององค์กรอย่างสม่ำเสมอ เพื่อช่วยเหลือและพัฒนาให้เกิดความเข้มแข็งมากขึ้น

ประการสุดท้าย คือ การพัฒนาความเข้มแข็งขององค์กรชาวบ้านที่มีอยู่แล้ว และกำลัง ดำเนินกิจกรรมพัฒนาอยู่ในปัจจุบันมีแนวทางการเสริมสร้างความเข้มแข็ง คือ (1) การพัฒนาผู้นำ องค์กรชาวบ้านในการช่วยให้ผู้นำองค์กรชาวบ้านเข้มแข็งขึ้นมาได้นั้นต้องมีการแยกแยะความรู้ ความสามารถของผู้นำ และเสริมสร้างให้จุดที่ผู้นำมีอยู่แล้วเข้มแข็งยิ่งขึ้น หรือเพิ่มเติมทักษะด้าน อื่น ๆ (2) การเพิ่มพูนความรู้ ประสบการณ์ แนวความคิด เช่น กระบวนการแก้ปัญหา การทำงาน เป็นทีม การวางแผนจากชาวบ้าน การวิเคราะห์ เป็นต้น (3) เจ้าหน้าที่รัฐ และเอกชนซึ่งเป็น บุคคลภายนอกที่เข้าไปทำงานกับองค์กรชาวบ้านที่มีอยู่แล้ว ควรนำองค์กรประกอบขององค์กร ชาวบ้านเป็นตัวชี้วัดในการทบทวนและปรับตัวขององค์กรชาวบ้าน เพื่อจะทำให้ได้คุณภาพการร่วม วัตถุประสงค์และเป้าหมาย ซึ่งจะทำให้องค์กรชาวบ้านสามารถแก้ไขปัญหาของตนได้มากขึ้น

จากการศึกษาแนวคิดความเข้มแข็งของชุมชน ที่ประกอบไปด้วย แนวคิดองค์ประกอบของชุมชนเข้มแข็ง แนวคิดลักษณะของชุมชนเข้มแข็ง และแนวคิด กระบวนการเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชน ข้างต้นทำให้พอสรุปหลักการของชุมชนเข้มแข็ง ซึ่งประกอบด้วย กระบวนการดังนี้

องค์ประกอบของชุมชนเข้มแข็งจากแนวคิดของบัณฑิต อ่อนคำและวิริยา น้อยวงศ์ นยางค์ (2535)ที่กล่าวถึง ภูมิปัญญาและความรู้ที่สืบสานและประยุกต์ให้สอดคล้องต่อการ เปลี่ยนแปลงจากภายนอก มีองค์กรชุมชนและกลุ่มผู้นำที่มีคุณภาพ ตลอดจนมีเวทีการเรียนรู้และ กระบวนการเรียนรู้อย่างต่อเนื่อง รวมทั้งแนวคิดของกรมการปกครอง กระทรวงมหาดไทย (2542) ที่กล่าวถึง การมีบุคคลหลากหลายที่รวมตัวกันอย่างเป็นทางการและไม่เป็นทางการ มีเป้าหมาย ร่วมกันและยึดโยงเกาะเกี่ยวกันด้วยผลประโยชน์สาธารณะและของสมาชิก มีจิตสำนึกของการ พึ่งตนเอง รักและเอื้ออาทรต่อกัน และมีความรักท้องถิ่น รักชุมชน มีอิสระในการร่วมคิด ร่วม ตัดสินใจ ร่วมทำ ร่วมรับผิดชอบ เรียนรู้ เชื่อมโยงกันเป็นเครือข่าย เป็นแนวราบ มีการจัดทำ กิจกรรมที่เป็นสาธารณะของชุมชน มีการจัดการบริหารงานกลุ่มที่หลากหลายและเครือข่ายที่ดี และ สำนักงานกองทุนเพื่อสังคมและธนาคารออมสิน (2542 : 32-34) ที่กล่าวถึงระบบคุณค่า อุดมการณ์

ความเชื่อที่อยู่บนพื้นฐานของการเคารพนับถือต่อธรรมชาติ ซึ่งจะทำให้ชุมชนเกิดการอนุรักษ์ธรรมชาติต่อไป ภูมิปัญญาท้องถิ่นและกระบวนการเรียนรู้ที่ชุมชนสร้างสรรค์ และสั่งสมมาเพื่อการดำรงชีพ เช่น การจัดการทรัพยากรการแพทย์พื้นบ้าน รวมถึงประสบการณ์ของชุมชนในการแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ที่ชุมชนประสบอยู่ มีผู้นำทางปัญญาของชุมชนหรือปราชญ์ชาวบ้านที่มีภูมิปัญญาในการดำรงชีพ เช่น ผู้อาวุโส พระ หมอพื้นบ้าน ผู้นำเกษตรกร เป็นต้น เอื้อให้เกิดการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน สิทธิมนุษยชนในการจัดการทรัพยากร อันเป็นสิทธิในการใช้และดูแลรักษาสิ่งที่เป็ทรัพย์สินร่วมของชุมชน

ลักษณะของชุมชนเข้มแข็งจาก แนวคิดของ สัจญา สัจญาวิวัฒน์(2541) ที่กล่าวถึง คนในชุมชน มีการเรียนรู้ และรู้เท่าทันข่าวทั้งเศรษฐกิจ สังคม การเมือง รวมทั้งการที่ชุมชนมีการเพิ่มพูนความรู้ในด้านต่าง ๆ อย่างสม่ำเสมอเป็นชุมชนที่มีการจัดการระบบการบริหารจัดการในกิจกรรมต่างๆ มีการวางแผน การลงมือปฏิบัติตามแผนงาน และมีการประเมินผล เป็นชุมชนที่มีจิตสำนึก มีจิตวิญญาณ มีความรัก ความหวงแหน ความรู้สึกเป็นเจ้าของในชุมชน เป็นชุมชนที่มีความสงบสุข คนในชุมชนมีจิตใจที่เอื้อกัน มีคุณภาพ รวมทั้งของ มนตรี กรรพุมมาลย์ และ กุฑงค์ กุณฑบุตร(2546 : 38-39) ที่กล่าวถึง ชุมชนจะเข้มแข็งได้ต้องมีลักษณะของความเป็นประชาสังคมสูงจะมีส่วนในการถักทอความเข้มแข็งให้เกิดขึ้นในชุมชน ยอมรับในการรวมตัวและความคิดเห็นอย่างเท่าเทียมกัน ด้วยมิตรภาพในการเรียนรู้ร่วมกันหรือแก้ไขปัญหาที่เผชิญอยู่ ยอมรับและเห็นคุณค่าของความแตกต่างหลากหลายของสมาชิกในชุมชน ในการทำงานร่วมกัน ในกิจกรรม การพบปะของผู้คนเป็นบางครั้งบางคราว เช่น การพบปะกันกับเพื่อนบ้านในวัด กระบวนการเรียนรู้ของชุมชน และการตัดสินใจ การตัดสินใจในกิจกรรมสาธารณะ ประชาชนจำต้องพูดคุยถกเถียง และเปลี่ยนข้อมูลความคิดเห็นซึ่งกันและกัน เพราะไม่มีใครมีประสบการณ์ที่เหมือนกันในเรื่องเดียวกัน ต่างคนต่างมีประสบการณ์และมองสิ่งเดียวกันจากมุมมองและการให้คุณค่าที่แตกต่างกัน ชุมชนที่มีประชาคมที่เข้มแข็งจึงเป็นชุมชนแห่งการเรียนรู้ ผู้นำชุมชน ผู้นำที่สัมพันธ์กับคนอื่น ผู้นำต้องสร้างโอกาสให้แก่ผู้คนที่เข้ามามีส่วนร่วม และริเริ่มสร้างสรรค์ ไม่ผูกขาดความคิด ผู้นำที่จะไม่ค่อยแตกต่างจากชาวบ้านคนอื่น คือ ไม่มีชนชั้นผู้นำที่แยกจากผู้ตาม หากแต่ผู้นำที่ฝึกตนเองเข้ากับชุมชนอย่างแนบแน่น และร่วมทำประโยชน์เพื่อชุมชน ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับชุมชนที่มีความเข้มแข็งเป็นประชาคมนั้นความสัมพันธ์ของคนไม่ว่าจะเป็นในรูปแบบขององค์กรหรือเครือข่ายทั้งที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ มักเป็นความสัมพันธ์แนบแน่น

กระบวนการเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชนจากแนวคิดของ ทวีศักดิ์ นพเกสร (2542) ที่กล่าวถึง การเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชนอาศัยอยู่บนพื้นฐานของกระบวนการมี

ส่วนร่วมของประชาชนโดยในแต่ละชุมชนจะมีการพัฒนาไปสู่ความเข้มแข็งของชุมชนในหลายมิติ รวมทั้งแนวคิดของ อุทัย ดุลยเกษม และ อรศรี งามวิทยาพงศ์ (2540) ที่กล่าวถึง ปัจจัยและเงื่อนไขที่ส่งผลให้ชุมชนเข้มแข็งคือ โครงสร้างทางสังคมแบบแนวนอน สัมพันธภาพทางอำนาจในชุมชนที่เท่าเทียม ระบบเศรษฐกิจแบบพึ่งตนเอง เน้นการพออยู่พอกิน กระบวนการเรียนรู้เพื่อชีวิต กระบวนการเรียนรู้เกี่ยวกับท้องถิ่น การสืบสานภูมิปัญญา ดั้งเดิม การช่วยเหลือเกื้อกูลกันในชุมชน สมาชิกในชุมชนมีความใกล้ชิดผ่านระบบครอบครัว เครือญาติ กลไกที่เอื้อให้เกิดการปฏิสัมพันธ์ การติดต่อสื่อสารที่ต่อเนื่องตลอดเวลา ในวิถีชีวิตและกิจกรรมต่าง ๆ มีการบูรณาการกันระหว่างภูมิปัญญาดั้งเดิม ภูมิปัญญาไทย หรือภูมิปัญญาท้องถิ่นกับภูมิปัญญาใหม่ที่เป็นความรู้ เพื่อนำเข้าสู่กระบวนการเรียนรู้ จนทำให้เกิดสังคมแห่งการเรียนรู้และการพัฒนาที่ยั่งยืนต่อไป รวมทั้งแนวคิดของ โกวิท พงงาม (2553) ที่กล่าวถึง การสร้างฐานเรียนรู้และองค์ความรู้ที่เป็นของตนเอง รวมไปถึงการวางแผนพัฒนาชุมชนแบบมีส่วนร่วมของสมาชิก ทุนสังคมที่มาจากบุคลากร ภูมิปัญญา ประเพณีวัฒนธรรมชุมชน สถาบันสาธารณะสมบัติและทรัพยากรธรรมชาติ ความช่วยเหลือจากภายนอกชุมชน โดยเปิดเวทีแลกเปลี่ยนทัศนะเรียนรู้ระหว่างกัน การเสริมสร้างเครือข่ายชุมชน เป็นการต่อยอดความรู้ในการพัฒนาตนเองและเครือข่ายอยู่ตลอดเวลา และแนวคิดของ สมพันธ์ เตชะอธิก และคณะ (2540 : 113-117) ที่กล่าวถึง แนวทางการเสริมสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชน โดยการพัฒนาความเข้มแข็งขององค์กรชาวบ้านโดยภาครัฐและเอกชนซึ่งมีจุดเน้นที่สิทธิและอำนาจขององค์กรชาวบ้าน การเปิดโอกาสให้มีการอบรมศึกษาดูงานจากพื้นที่ๆเคยประสบปัญหามาก่อนจะเป็นแนวทางแก้ชาวบ้านในการแก้ปัญหาของชุมชน การช่วยเหลือกันทั้งความคิด เทคนิค ตลอดจนการช่วยเหลือในการแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้น การติดตามแก้ไขปัญหาลงและพัฒนาองค์กรให้มีความเข้มแข็งมากขึ้น การพัฒนาองค์กรชาวบ้านที่มีอยู่แล้ว การพัฒนาผู้นำให้ผู้นำชาวบ้านเข้มแข็งขึ้นมา และเพิ่มเติมทักษะต่างๆ มากขึ้น การเพิ่มพูนความรู้ ประสบการณ์ เช่น กระบวนการแก้ปัญหา การทำงานเป็นทีม การวางแผนจากชาวบ้าน การวิเคราะห์ เป็นต้น เจ้าหน้าที่รัฐ และเอกชนซึ่งเป็นบุคคลภายนอกที่เข้าไปทำงานกับองค์กรชาวบ้านที่มีอยู่แล้ว ควรนำองค์กรประกอบขององค์กรชาวบ้านเป็นตัวชี้วัดในการทบทวนและปรับตัวขององค์กรชาวบ้าน เพื่อจะทำให้ได้อุดมการณ์ร่วมวัตถุประสงค์และเป้าหมาย ซึ่งจะทำให้้องค์กรชาวบ้านสามารถแก้ไขปัญหาของตนได้มากขึ้น

จากการศึกษาแนวคิดข้างต้นสามารถให้ความหมายเกี่ยวกับการเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชนได้ว่า เป็นการให้โอกาสแก่ชุมชนได้แสดงความสามารถออกมา โดยการให้ชุมชนตัดสินใจแก้ปัญหาและจัดการพัฒนาด้วยพลังของคนในชุมชนเอง โดยดูจากองค์ประกอบในด้านต่าง ๆ ดังนี้

- มีระบบความสัมพันธ์ที่ดี เช่น ระบบครอบครัว ระบบเครือญาติ มีความรู้สึกรักว่าเป็นคนในชุมชนเดียวกัน

- มีการติดต่อ พึ่งพาอาศัยกัน มีความร่วมมือกันทำกิจกรรมทั้งส่วนตัวและส่วนรวม

- มีผู้นำที่เป็นกำลังสำคัญในการพัฒนา มีความเสียสละ มีความคิดริเริ่มและมีทักษะในการจัดการปัญหา ได้รับการยอมรับจากสมาชิกในชุมชน

- มีวัฒนธรรม ประเพณี และความเชื่อที่ยึดถือร่วมกัน

- มีการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกัน มีภูมิปัญญาที่สามารถนำมาปรับใช้ในสถานการณ์ต่าง ๆ ได้

- เป็นชุมชนที่ได้รับความสำเร็จในการพัฒนาชุมชน

- สามารถแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นในชุมชนและมีการพึ่งพาตนเองสูง

โดยการศึกษาครั้งนี้ ผู้ศึกษาได้นำแนวคิดเรื่องความเข้มแข็งของชุมชนมาอภิปรายร่วมกับบริบทของชุมชนป่าขาม และสามารถสรุปนิยามของการเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชนป่าขาม ได้ว่า เป็นการที่ชุมชนป่าขามได้แสดงความเข้มแข็งออกมา โดยการให้ประชาชนในชุมชนตัดสินใจแก้ปัญหาและจัดการพัฒนาด้วยพลังของคนในชุมชนเอง โดยดูจากองค์ประกอบในด้านผู้นำชุมชน ความสามัคคีร่วมมือร่วมใจกันของสมาชิกในชุมชน วัฒนธรรมและภูมิปัญญาท้องถิ่น การสนับสนุนจากภาครัฐและองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น

แนวคิดความเข้มแข็งของชุมชนได้นำมาใช้เป็นแนวคิดหลักในการอภิปรายผลการศึกษาเพราะเป็นแนวคิดที่ตรงกับวัตถุประสงค์ที่ต้องการศึกษา และสามารถอภิปรายผลการศึกษาได้ในหลายมิติ แต่ไม่สามารถที่จะอธิบายเรื่องการเสริมสร้างชุมชนได้ทั้งหมด จำเป็นต้องอาศัยแนวคิดการมีส่วนร่วมมาอธิบายเพิ่มเติม ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

แนวคิดการมีส่วนร่วม

การมีส่วนร่วมของชุมชนนับได้ว่าเป็นหัวใจสำคัญของการพัฒนาด้านต่างๆ โดยเชื่อว่าการมีส่วนร่วมของประชาชนเป็นทางเลือกหนึ่งที่จะช่วยให้ชุมชนสามารถพึ่งตนเองได้ การส่งเสริมกระบวนการมีส่วนร่วมของประชาชนจึงเป็นกระบวนการสร้างจิตสำนึก เป็นการสร้างแรงจูงใจให้ประชาชนเกิดความตระหนักถึงการเข้ามามีส่วนร่วมในการพัฒนา เป็นการคืนอำนาจให้กับประชาชนในระดับฐานราก ให้ประชาชนเข้ามามีบทบาทในกิจกรรมของชุมชนสามารถในการวิเคราะห์ปัญหา วางแผน การตัดสินใจแก้ปัญหาในชุมชนซึ่งจะเป็นประโยชน์ต่อการดำเนินกิจกรรมให้สอดคล้องกับความเป็นจริงของชุมชนซึ่งนำไปสู่ความยั่งยืนของกิจกรรมพร้อมทั้งจะช่วยพัฒนาขีดความสามารถของประชาชนให้เพิ่มมากขึ้น(ไพโรจน์ สุขสัมฤทธิ์, 2531 หน้า 25)

องค์การสหประชาชาติ(1975) ได้ให้ความหมายของการมีส่วนร่วมว่าเป็น กระบวนการในการพัฒนา โดยมีการเข้าร่วมอย่างกระตือรือร้นและมีพลังของประชาชนในด้านต่างๆ คือ

1. ในกระบวนการตัดสินใจ เพื่อกำหนดเป้าหมายของสังคมและการจัดสรรทรัพยากร เพื่อบรรลุเป้าหมายนั้น

2. ในการปฏิบัติตามแผนการหรือโครงการต่างๆ โดยความสมัครใจ

ปาริชาติ วลัยเสถียร และคณะ (2543) ได้ให้ความหมายของการมีส่วนร่วมใน 2 ลักษณะ ได้แก่

1. เป็นกระบวนการพัฒนา โดยให้ประชาชนเข้าไปมีส่วนร่วมในทุกขั้นตอน ตั้งแต่ ร่วมกันค้นหาปัญหา วางแผน ระดมทรัพยากรและเทคโนโลยีของท้องถิ่น บริหารจัดการ ตัดสินใจ ติดตามประเมินผล รวมทั้งการรับผลประโยชน์ที่เกิดขึ้นจากโครงการ โดยโครงการดังกล่าวจะต้อง มีความสอดคล้องกับวิถีชีวิตและวัฒนธรรมของชุมชน

2. การมีส่วนร่วมโดยความหมายทางการเมือง ซึ่งนอกจากจะเป็นการส่งเสริมสิทธิ และอำนาจของประชาชน หรือเพื่อรักษาผลประโยชน์ของกลุ่มแล้ว ยังจะต้องมีการเปลี่ยนแปลง กลไก การพัฒนาโดยรัฐ มาเป็นการพัฒนาโดยชุมชนมีบทบาทหลัก มีการกระจายอำนาจในการ วางแผนจากส่วนกลางมาเป็นส่วนภูมิภาค เพื่อให้ภูมิภาคมีลักษณะเป็นเอกเทศ มีอำนาจทาง การเมือง การบริหารและการต่อรองในการจัดการทรัพยากร กล่าวได้ว่า เป็นการคืนอำนาจในการ พัฒนาให้กับประชาชน ได้มีส่วนร่วมในการกำหนดอนาคตของตนเอง

อकिन รพีพัฒน์(2547, หน้า 101) และวิลเลียม (William อังนินนิสการ วินิจัยภาค ,2530 ,หน้า 20) ให้ความหมายการมีส่วนร่วมที่คล้ายคลึงกันว่า การมีส่วนร่วมของประชาชน หมายถึง กระบวนการทำให้ประชาชนเข้ามามีส่วนเกี่ยวข้องในการร่วมคิด ร่วมตัดสินใจในการ กำหนดปัญหา ลำดับความสำคัญของปัญหา ดำเนินการแก้ไขปัญหา เน้นการมีส่วนร่วมอย่างแท้จริง ของประชาชน ใช้ความคิดอย่างสร้างสรรค์ด้วยความชำนาญของประชาชนในการแก้ปัญหาร่วมกัน ไม่ใช่เป็นการกำหนดจากหน่วยงานภายนอกเพื่อให้ประชาชนมาร่วมกันในเรื่องใดเรื่องหนึ่ง

กระบวนการของการมีส่วนร่วมของชุมชน ต้องเป็นไปอย่างครบวงจรของการพัฒนา กล่าวคือ ต้องมีการร่วมกันค้นหาปัญหา การพิจารณาปัญหา การค้นหาสาเหตุของปัญหา การ จัดลำดับความสำคัญของปัญหา การตัดสินใจเลือกแนวทางแก้ไขปัญหา การลงมือปฏิบัติการ ร่วมกัน และการมีความรับผิดชอบร่วมกัน

อकिन รพีพัฒน์ (2527) ได้เสนอขั้นตอนการมีส่วนร่วม อาจแบ่งออกเป็น 4 ขั้นตอน คือ

1. การค้นหาปัญหา สาเหตุของปัญหา ตลอดจนหาแนวทางแก้ไข
2. การตัดสินใจเลือกแนวทางแก้ไขปัญหา และวางแผนพัฒนาการแก้ไขปัญหา
3. การลงมือแก้ไขปัญหตามแผนที่วางไว้
4. การประเมินผลและทบทวนแก้ไขแนวทางการแก้ไขปัญหา

ปรัชญา เวสารัชช์ (2528) ได้อธิบายว่าปัจจัยสำคัญที่ผลักดันให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมในกระบวนการพัฒนาท้องถิ่น ประกอบไปด้วย

1. ปัจจัยสภาพแวดล้อมทั้งทางกายภาพ เศรษฐกิจ สังคม การเมือง การปกครอง และความปลอดภัย
2. ปัจจัยผลักดันจากบุคคลอื่น โดยเฉพาะผู้นำ เช่น กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน
3. ปัจจัยที่เป็นรางวัลตอบแทน ได้แก่ ค่าตอบแทนแรงงาน เงินปันผล
4. ปัจจัยภายในตัวบุคคล ได้แก่ ความคาดหวังในประโยชน์ส่วนรวม ความรู้สึกเกรงใจ ไม่กล้าปฏิเสธเมื่อถูกชักชวน หรือความรู้สึกว่า เป็นพันธะที่ต้องเข้าร่วม เพื่อให้เกิดความสามัคคี

ดังนั้น จากการศึกษาข้อมูลดังกล่าวสามารถให้ความหมายเกี่ยวกับการเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชนได้ว่า ในชุมชนมีส่วนร่วมในกระบวนการทำงานแบบมีส่วนร่วมดังนี้

- การค้นหาปัญหาร่วมกัน
- การวางแผนแก้ไขปัญหาร่วมกัน
- ปฏิบัติการทำงานตามแผนร่วมกัน
- ประเมินผลการทำงานร่วมกัน

ซึ่งแนวคิดการมีส่วนร่วมจะมีความสอดคล้องกับแนวคิดด้วยชุมชนเข้มแข็ง แต่จะมีความแตกต่างกันในประเด็นย่อยเท่านั้น โดยแนวคิดการมีส่วนร่วมจะอธิบายการมีส่วนร่วมของคนในชุมชนได้อย่างชัดเจนและครอบคลุมกว่าแนวคิดความเข้มแข็งของชุมชน ซึ่งในการศึกษาครั้งนี้ผู้ศึกษามีความจำเป็นต้องใช้แนวคิดทั้ง 2 แนวคิด มาใช้ประกอบในการศึกษา เนื่องจากการที่ชุมชนจะเกิดความเข้มแข็งได้ต้องอาศัยการมีส่วนร่วมของชุมชนเป็นสำคัญ แต่เนื่องจากชุมชนที่ศึกษามีประวัติความเป็นมาที่ยาวนานและมีวัฒนธรรมประเพณีที่คนในชุมชนมีความเชื่อและยึดถือเป็นแนวทางปฏิบัติร่วมกันสืบทอดต่อกันมา ซึ่งถือได้ว่าวัฒนธรรมของชุมชนเป็นองค์ประกอบที่สำคัญที่ก่อให้เกิดความเข้มแข็งของชุมชน ดังนั้นผู้ศึกษาจึงได้นำแนวคิดเรื่องวัฒนธรรมชุมชนมาประกอบการอภิปรายผลการศึกษาในครั้งนี้ ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

แนวคิดวัฒนธรรมชุมชน

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา (2537, หน้า 139-141) ได้กล่าวว่า วัฒนธรรม คือ วิญญาณของชุมชนเป็นระบบคิด ระบบคุณค่าและอุดมการณ์ที่ชุมชนตั้งไว้ กลั่นกรองและสืบทอดต่อเนื่องกันมา วัฒนธรรมเกิดจากธรรมชาติแวดล้อมของชุมชนและเกิดจากประวัติศาสตร์ของชุมชน เป็นวิญญาณที่เกิดจากชุมชนเอง ซึ่งเป็นบทสรุปของชุมชนนั่นเอง

วัฒนธรรมชุมชนหมู่บ้านของไทย มีลักษณะสำคัญดังนี้

1. ให้ความสำคัญต่อผลประโยชน์ร่วมกันของชุมชน
2. ให้ความสำคัญแก่สถาบันครอบครัวเครือญาติ
3. ชาวบ้านเปี่ยมด้วยน้ำใจ ถือเป็นพี่น้องกัน มีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ช่วยเหลือเพื่อนมนุษย์ด้วยกัน

กาญจนา แก้วเทพ (2538, หน้า 71) ได้อธิบายเรื่องวัฒนธรรมชุมชนว่าเป็นผลมาจากปฏิกริยาการตอบสนองของประชาชนในรูปแบบต่างๆ ที่พยายามแก้ไขปัญหาของตน การตอบสนองที่ได้รับผลสำเร็จก็จะเก็บรักษาเอาไว้ทั้งในรูปแบบของแนวคิดและแนวปฏิบัติรวมทั้งมีกระบวนการสืบทอดให้รูปแบบการตอบสนองนั้นยืนยาวต่อไปในชั้นลูกหลานและเป็นประโยชน์ใช้สอยสำหรับชุมชนอันประกอบด้วย ระบบความคิด ความเชื่อ ค่านิยม ความรู้ พิธีการ ธรรมเนียม ประเพณี เมื่อพิจารณาในแง่นี้วัฒนธรรมก็คือความรู้สึนึกคิดและการปฏิบัติของมนุษย์นั่นเอง ซึ่งนอกจากความรู้สึนึกคิดและการปฏิบัติระดับบุคคลแล้วยังรวมไปถึงความรู้สึนึกคิดและการปฏิบัติในการอยู่ร่วมกันในระดับชุมชนอีกด้วย มนุษย์สร้างวัฒนธรรมขึ้นมาจากชีวิตของเขา จึงอาจกล่าวได้ว่า “ชีวิตของวัฒนธรรม คือ ชีวิตของมนุษย์นั่นเอง” ซึ่งครอบคลุมถึงวิถีชีวิต การทำมาหากิน ความเชื่อและขนบธรรมเนียมประเพณีทุกด้าน

วัฒนธรรม เกิดจากความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคนและสิ่งของ ความสัมพันธ์นี้เมื่อมีการกระทำซ้ำๆบ่อยๆก็จะกลายเป็นแบบแผน คือ เกิดเป็นโครงสร้างหรือสถาบันทางสังคมนั่นเอง ทุกชุมชนจะมีการดูดซับเอาวัฒนธรรมจากภายนอก เข้าไปสู่ตัวเองอยู่ตลอดเวลา แต่การดูดซับนั้นจะมีกระบวนการเลือกจำแนก กล่าวคือ วัฒนธรรมภายนอกอันใดที่มีประโยชน์ต่อชุมชน ก็จะผ่านกระบวนการคัดแปลงและผนึกแน่นเข้าเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมชุมชน(กาญจนา แก้วเทพ ,2538 , หน้า 107)

บุญเทียม ทองประสาน(2551, หน้า 68) ได้กล่าวว่า วัฒนธรรมคือ ระบบคุณค่าที่รวบรวมได้จากประวัติศาสตร์ เป็นคุณค่าทั้งทางเศรษฐกิจ การเมือง และแนวคิดที่สัมพันธ์กันเป็นโครงสร้างที่มีผลต่อพฤติกรรมของคนทั้งปัจเจกและสังคม

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา (2542 , หน้า 17-18) ได้สรุปสาระสำคัญของแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนว่าวางอยู่บนความคิดพื้นฐาน 4 ประการ

1. ชุมชนมีวัฒนธรรมของตนเองอยู่แล้ว วัฒนธรรมนี้ให้คุณค่าแก่ความเป็นคนและแก่ชุมชนที่มีความผสมกลมกลืนและวัฒนธรรมชุมชนเป็นพลังที่สำคัญที่สุด ในการผลักดันการพัฒนาชุมชน ซึ่งจะเป็นประโยชน์ได้ต่อเมื่อมีการปลูกฝังให้สมาชิกในชุมชนมีจิตสำนึกรับรู้ในวัฒนธรรมของตน

2. การดำรงอยู่ของวัฒนธรรมสองกระแส คือ วัฒนธรรมชุมชนและวัฒนธรรมทุนนิยม โดยวัฒนธรรมชุมชนมีความเป็นอิสระ ผูกพันอยู่กับความเป็นชุมชนหรือหมู่บ้านที่เป็นรูปแบบสังคมที่มีความคงทนยืนนาน การพัฒนาจึงควรเน้นวัฒนธรรมชุมชนเป็นหลัก เพื่อให้ชุมชนสามารถพึ่งตนเองได้เหมือนในอดีต

3. เป็นลักษณะคุณค่าทางจริยธรรมของวัฒนธรรมพื้นบ้านที่เป็นอิสระ และยังคงดำรงอยู่ในปัจจุบันในสถาบันหมู่บ้าน การพัฒนาเป็นการสืบทอดวัฒนธรรมชุมชนอันดีงาม และการพึ่งตนเองที่เคยมีมาแต่อดีตแต่กำลังสูญเสียไป

4. เน้นการต่อต้านกระแสการพัฒนาองค์การภาครัฐ และส่งเสริมชุมชนให้เข้มแข็งบนพื้นฐานศาสนาธรรม

สุรวุฒิ ปัดไธสง (2545, หน้า 13-16) อธิบายลักษณะของวัฒนธรรมชุมชนว่า สถานการณ์การดำรงอยู่ของวัฒนธรรมมีลักษณะเป็นองค์รวมและเป็นพลวัต นั่นคือวัฒนธรรมในแต่ละมิติ แต่ละส่วนจะเชื่อมโยงภายในระหว่างกันและกับระบบภายนอกเป็นเนื้อเดียวกันอย่างแยกไม่ออก และมีการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงตามบริบทและเวลา ซึ่งสามารถแยกออกเป็นวัฒนธรรมในลักษณะต่างๆ ดังนี้

1. วัฒนธรรมที่เป็นระบบความสัมพันธ์และแบบแผนความประพฤติปฏิบัติ ความสัมพันธ์นี้เกิดขึ้นภายใต้โครงสร้างสังคมหมู่บ้านที่มีความเป็นชนชั้นน้อย มีความใกล้ชิด มีความเป็นพี่น้องสูง คนแทบรู้จักกันหมด ฉะนั้นความสัมพันธ์จะเป็นแนวราบและอุปถัมภ์ค้ำจุนกัน และกัน มีความเอื้ออาทร เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่

2. วัฒนธรรมที่เป็นระบบคิดและความเชื่อ เป็นวัฒนธรรมถูกสร้างโดยคนในชุมชนในสังคมและบริบทของตนเอง วัฒนธรรมเกี่ยวกับระบบความคิดและความเชื่อนี้มักผูกโยงกับพิธีกรรมหรือระบบสัญลักษณ์ เช่น ชาวนาเชื่อว่าการทำนาจะให้ผลดีต้องมีเทพข้าว คือ แม่โพสพ มาคุ้มครองข้าวในนา ดังนั้นชาวนาต้องทำพิธีไหว้แม่โพสพก่อนลงมือทำนา ซึ่งความเชื่อนี้ถูกสร้างเพื่อประโยชน์ของคนในชุมชนและดำรงอยู่ได้ โดยต้องมีการสืบสาน ถ่ายทอดหรือผลิตซ้ำซึ่งชาวบ้านมักทำผ่านพิธีกรรมตามโอกาส

3. ประเพณี เป็นวัฒนธรรมที่สืบทอดกันมาช้านาน ชาวบ้านต้องยึดถือตามบรรพบุรุษ จะมีหลักการทางศาสนาหรือหลักปฏิบัติทั่วไปที่จำเป็นต่อชีวิต เป็นตัวกำกับอยู่ เช่น ชุมชนที่เป็นชาวพุทธจะมีประเพณีแห่เทียนพรรษา เพื่อเป็นการกระตุ้นให้คนทำบุญ

4. ความรู้ของชุมชน ชาวบ้านผลิตมาเพื่อสร้างสรรค์ชุมชนให้ดำรงอยู่ซึ่งจะเชื่อมโยงสัมพันธ์กับทุกมิติ เป็นความรู้เกี่ยวกับการทำมาหากิน เช่น ความรู้เกี่ยวกับการทำนา ความรู้เกี่ยวกับการรักษาโรคด้วยสมุนไพร เป็นต้น ซึ่งจะมีการสร้าง ผลิตซ้ำ ถ่ายทอด แพร่กระจาย และการปรับปรุงประยุกต์ใช้ให้เหมาะสมกับสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา

จากการศึกษาแนวคิดนี้ สามารถสรุปได้ว่า วัฒนธรรมชุมชน คือ รูปแบบหรือแนวทางปฏิบัติ ที่ชุมชนยอมรับและให้ความเชื่อถือ ซึ่งส่งผลให้มีการสืบทอดต่อกันมา ก่อให้เกิดรูปแบบการปฏิบัติของชุมชนท้องถิ่นแต่ละชุมชนซึ่งจะมีความแตกต่างกันไป ซึ่งสามารถอธิบายได้ว่าชุมชนที่มีวัฒนธรรมชุมชนที่เข้มแข็งส่งผลให้ชุมชนนั้นเป็นชุมชนที่เข้มแข็ง เนื่องจากวัฒนธรรมของชุมชนเป็นกลไกควบคุมทางสังคมที่ทำให้คนในชุมชนเลือกปฏิบัติในทางที่ดีที่คนในชุมชนให้การยอมรับ

จากแนวคิดทั้ง 3 แนวคิดที่กล่าวมาข้างต้น สามารถนำมาประกอบการอภิปรายผลการศึกษาในครั้งนี้ได้ตรงตามวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้ แต่ทั้งนี้การที่ชุมชนมีความเข้มแข็งได้นอกจากปัจจัยภายในชุมชนแล้ว ยังต้องอาศัยปัจจัยภายนอกชุมชนที่เข้ามาสนับสนุนหรือส่งเสริมความเข้มแข็งของชุมชน ซึ่งปัจจัยภายนอกที่มีบทบาทสำคัญคือ ภาครัฐ โดยเฉพาะภาครัฐในระดับท้องถิ่นที่เป็นผลมาจากการกระจายอำนาจ ดังนั้นแนวคิดการกระจายอำนาจจึงมีความจำเป็นในการนำมาอภิปรายผลการศึกษา ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

แนวคิดการกระจายอำนาจ

ลิจิต ธีรเวคิน (2526) ได้กล่าวถึงการกระจายอำนาจไว้ว่า การกระจายอำนาจ คือ การมอบอำนาจการปกครองให้คนในท้องถิ่นมีอิสระในการปกครองตนเอง มีอำนาจในการบริหารท้องถิ่น มีงบประมาณของตนเอง มีเจ้าหน้าที่ของตนเอง และเป็นนิติบุคคล แต่การบริหารราชการส่วนภูมิภาคของรัฐบาลกลางทำให้การกระจายอำนาจเป็นไปได้อย่างไม่สมบูรณ์อันเป็นผลมาจากกระบวนการสร้างชาติในอดีต

ธนสวรรค์ เจริญเมือง (2537) ได้ให้ความหมายของคำว่า “การกระจายอำนาจ” หมายถึง ระบบการบริหารประเทศ ที่เปิดโอกาสให้ท้องถิ่นต่าง ๆ มีอำนาจในการจัดการดูแลกิจการหลาย ๆ ด้านด้วยตนเอง ไม่ให้ปล่อยรัฐบาลกลางรวมศูนย์อำนาจการจัดการกิจการแทบทุกอย่างของท้องถิ่น โดยกิจการที่ท้องถิ่นมีสิทธิจัดการดูแลมักได้แก่ ระบบสาธารณสุข ปลอดภัย การศึกษา ศิลปวัฒนธรรม

การดูแลชีวิตทรัพย์สิน และการดูแลรักษาสัตว์แวดล้อม ส่วนกิจการใหญ่ ๆ ที่รัฐบาลกลางควบคุมไว้เด็ดขาด คือ การทหาร และการต่างประเทศ

โดยความเข้าใจพื้นฐาน 3 ประการของการกระจายอำนาจ คือ การกระจายอำนาจเป็นรูปแบบของการบริหารประเทศอย่างหนึ่งซึ่งเป็นองค์ประกอบสำคัญของสังคมประชาธิปไตยสาระสำคัญของรูปแบบการบริหารดังกล่าว อยู่ที่การเปิดโอกาสให้ท้องถิ่นใช้อำนาจในการจัดการดูแลท้องถิ่นของตนเอง และคำว่า “ การกระจายอำนาจ “ มิใช่คำขวัญทางการเมือง

สามารถสรุปแนวคิดเกี่ยวกับการกระจายอำนาจได้ว่า การกระจายอำนาจ คือ การเปิดโอกาสให้ท้องถิ่นต่างๆ มีอำนาจในการดำเนินการด้านต่างๆ ในท้องถิ่นของตน ตามกรอบของกฎหมาย

ผลงานวิจัยและวรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง

อำภา จันทราภาส (2543) ได้ศึกษาทุนทางสังคมที่ส่งผลต่อความเข้มแข็งของชุมชนพบว่า ชาวบ้านรู้จักการประยุกต์สิ่งที่ได้เรียนรู้มาใช้แก้ปัญหาและจัดการปัญหาต่าง ๆ ภายในชุมชนได้ จนทำให้ชาวบ้านสามารถกำหนดทิศทางร่วมกัน การรวมกลุ่มกันภายในหมู่บ้าน โดยการใช้ทุนทางสังคมที่มีอยู่ ซึ่งสร้างความเข้มแข็งให้ชุมชนได้ ดังนี้

1. ด้านการบริหาร การจัดการและการปกครอง ได้มีการแบ่งเขตการปกครองภายในหมู่บ้านเป็นหมวดย่อย ๆ และมีการแต่งตั้งหัวหน้าหมวด เพื่อดำเนินกิจกรรมต่าง ๆ ของหมู่บ้านร่วมกัน ซึ่งเป็นการกระจายอำนาจในการบริหาร การจัดการ การปกครองซึ่งกันและกัน

2.ด้านความสัมพันธ์ วัฒนธรรม ประเพณี ความเชื่อ การสืบทอดวัฒนธรรม ประเพณีในหมู่บ้าน ทั้งในด้านศาสนา พิธีกรรมต่าง ๆ เป็นการรวมตัวกัน เพื่อสืบทอด ช่วยเหลือเกื้อกูลกันและกัน เช่น ทำบุญสืบชะตาหมู่บ้าน การทำบุญขึ้นบ้านใหม่ งานศพ เป็นความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นจากความรู้สึกตระหนักร่วมกันที่จะช่วยเหลือ เอื้ออาทรกัน สิ่งเหล่านี้เป็นทุนทางสังคมที่มีคุณค่า เป็นการรวมพลังโดยทุกคนมีความรู้สึกร่วมกัน เป็นการสร้างความเข้มแข็งให้กับหมู่บ้านได้อย่างยั่งยืนและมั่นคง

3. ด้านความสัมพันธ์ทางสังคม ชาวบ้านมีความสัมพันธ์กันแบบเครือญาติ ที่เกี่ยวพันกันอย่างแน่นแฟ้น ความรู้สึกผูกพันในสายเลือด ทำให้ความสัมพันธ์ทางสังคม อยู่ในรูปแบบของการปฏิบัติต่อกันอย่างเอื้ออาทร ภายใต้การควบคุมทางสังคม โดยวัฒนธรรมชุมชน ที่สั่งสมมายาวนาน ความเป็นเครือญาติจึงทำให้ชาวบ้านได้มาอยู่ร่วมกันอย่างรักใคร่ สามัคคี ช่วยเหลือเกื้อกูลแบ่งปัน พึ่งพาอาศัยกันอยู่ตลอดเวลา การที่สามารถสืบทอดสิ่งที่ดีงามให้คนรุ่นต่อไปได้อยู่ร่วมกันอย่างมีความสุข และมีความมั่นคงตามอัตภาพ ทำให้เกิดความเข้มแข็งของชุมชนได้

มิ่งขวัญ แสงสุวรรณ (2545) ได้ศึกษา กระบวนการสร้างความเข้มแข็งของชุมชนบ้านโป่ง อำเภอสันทราย จังหวัดเชียงใหม่ พบว่า ปัจจัยที่ทำให้ชุมชนบ้านโป่งมีความเข้มแข็ง ได้แก่ ลักษณะผู้นำชุมชน กล่าวคือ ผู้นำชุมชนเป็นผู้ที่มีความซื่อสัตย์ เสียสละ วิสัยทัศน์กว้างไกล ลักษณะความสัมพันธ์ของคนในชุมชน กล่าวคือ คนในชุมชนมีความสัมพันธ์แบบเครือญาติ มีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ มีคุณธรรม จริยธรรม และภายในชุมชนยังมีวัดพระผาหลวงเป็นศูนย์รวมจิตใจ รวมทั้งยังมีโครงการที่สำคัญในชุมชนอีกด้วยคือ โครงการพัฒนาบ้านโป่งเนื่องมาจากพระราชดำริ

ภมรรัตน์ สุธรรม (2546) ได้ศึกษาพลวัตชุมชนถึงการพึ่งตนเองของชาวไทยทรงดำ ชุมชนเขาฮ้อย พบว่า สิ่งสำคัญที่ช่วยให้ชุมชนสามารถปรับตัวเพื่อการดำรงอยู่อย่างเข้มแข็ง สามารถพึ่งตนเอง ได้แก่ การที่ชุมชนมีความพยายามในการพัฒนาวัฒนธรรมไทยทรงดำ ซึ่งเป็นวิถีชีวิตของชุมชนไปพร้อมกับการสร้างความเข้มแข็งทางเศรษฐกิจฐานรากของชุมชน และการพัฒนาด้านจิตใจ เริ่มจากชุมชนในจุดเล็ก ๆ ในระดับหมู่บ้านและขยายออกไปนอกชุมชนบนความช่วยเหลือซึ่งกันและกันภายในชุมชน โดยเน้นให้สมาชิกมีการร่วมมือในการดำเนินกิจกรรมต่าง ๆ ด้วยความสมัครใจ

พรพินดา มุจลินทโมลี (2548) ได้ศึกษากระบวนการจัดการปัญหากับความเข้มแข็งของชุมชนหมู่บ้านดง ตำบลนาข่าง อำเภอสบปราบ จังหวัดลำปาง พบว่า ความสัมพันธ์ระหว่างกระบวนการจัดการปัญหากับความเข้มแข็งของชุมชน มีลักษณะที่ชุมชนได้ใช้ความเข้มแข็งที่ชุมชนมีอยู่เดิมมาเป็นพื้นฐานในการทำให้คนในชุมชนมีส่วนร่วมในกระบวนการจัดการปัญหา ทำให้การแก้ไขปัญหาของชุมชนสำเร็จลุล่วงตามเป้าหมายที่ร่วมกันตั้งไว้ ความเข้มแข็งที่ชุมชนใช้ในการจัดการปัญหา ประกอบด้วย ความเป็นเครือญาติ ความรู้สึกถึงความเป็นคนในชุมชนเดียวกัน การมีวัฒนธรรม ประเพณี และความเชื่อร่วมกัน การมีภูมิปัญญาเป็นทุนเดิมของชุมชน การมีแหล่งเรียนรู้ที่หลากหลาย การมีทรัพยากรธรรมชาติเช่น ดิน น้ำ ป่า ที่อุดมสมบูรณ์ การมีผู้นำที่มีทักษะและมีความสามารถในการแก้ปัญหาต่าง ๆ ของชุมชน

ศุภกิจ วรอุไร (2548) ได้ศึกษาปัจจัยส่งเสริมความเข้มแข็งของชุมชนหมื่นสาร บ้านวัวลาย อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่ พบว่าชุมชนหมื่นสาร บ้านวัวลาย เป็นชุมชนเก่าแก่ที่มีวัฒนธรรมการผลิตเครื่องเงิน เป็นวิถีการผลิตของชุมชน ทำให้ชุมชนเกิดการรวมตัวและสามารถสร้างความเข้มแข็งให้เกิดขึ้นแก่ชุมชนได้ โดยมีปัจจัยที่ส่งเสริมคือ การมีบุคลากรที่มีคุณภาพ โดยเฉพาะผู้นำชุมชน การมีวัฒนธรรมการผลิตเครื่องเงินของชุมชนซึ่งเป็นที่ยอมรับกันโดยทั่วไป ตลอดจนการได้รับการสนับสนุนจากภาครัฐ

ความเข้มแข็งของชุมชนเกิดจากการที่ชุมชนมีการรวมตัวขึ้น โดยมีวัตถุประสงค์ร่วมกัน ในการจะทำอะไรสิ่งหนึ่ง โดยอาศัยการมีส่วนร่วมของสมาชิกในชุมชน ซึ่งสมาชิกใน

ชุมชนจะมีการเรียนรู้ภายใต้กฎ จารีต ประเพณี วัฒนธรรม ความเชื่อ ที่ก่อตัวตามพื้นฐานธรรมชาติ เมื่อเกิดปัญหาจะรวมกลุ่มเพื่อแก้ปัญหาของชุมชน การมีผู้นำที่ดี การมีความสัมพันธ์ในระบบเครือญาติ จารีตประเพณี ทุนทางสังคม ทุนทางวัฒนธรรม ทุนทางทรัพยากรธรรมชาติ ทุนทางเครือข่ายในชุมชน ซึ่งทุกองค์ประกอบส่งผลต่อความเข้มแข็งของชุมชน จากแนวคิดทฤษฎีและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ผู้ศึกษาได้ศึกษาถึงสภาพความเป็นชุมชนท้องถิ่น ของชุมชนป่าขาม และศึกษาปัจจัยที่สร้างเสริมความเข้มแข็งแก่ชุมชนป่าขาม ซึ่งประกอบด้วย ผู้นำชุมชน ความสามัคคีร่วมมือร่วมใจกันของสมาชิกชุมชนป่าขาม วัฒนธรรมและภูมิปัญญาท้องถิ่น และการสนับสนุนส่งเสริมจากภาครัฐและท้องถิ่น เพื่อนำข้อมูลที่ได้มาส่งเสริมศักยภาพของชุมชน เพื่อสร้างความเข้มแข็งของชุมชนป่าขามและนำไปสู่การพัฒนาที่ยั่งยืนต่อไป

กรอบแนวคิดที่ใช้ในการศึกษา

